

روند تحولات جمعیت ایران: گذشته، حال و آینده

مجری طرح:

رسول صادقی

همکاران طرح:

علیرضا زاهدیان

طه نوراللهی

مشاور طرح:

دکتر حبیب‌الله زنجانی

پژوهشکده‌ی آمار

گروه پژوهشی آمارهای اقتصادی

زمستان ۱۳۹۲

برنام خداوند جان و خرد

پیش گفتار

مطالعه پدیده‌ها و روندهای جمعیتی در بستر تحولات اجتماعی و اقتصادی مهم‌ترین حوزه مطالعاتی جمعیت‌شناسی است. تحولات جمعیتی دهه‌های اخیر و نقش آن در پدیده‌های اقتصادی و اجتماعی سبب شده است تا بیش از پیش به ارتباط تنگاتنگ بین جمعیت و توسعه و نقش تحولات جمعیتی در برنامه‌ریزی‌ها و سیاست‌گذاری‌های اقتصادی و اجتماعی نگریسته شود. به‌کارگیری نقش ساختار جمعیت در سیاست‌گذاری‌های اقتصادی و اجتماعی بدون مطالعه جامع و کامل تحولات توزیع و ترکیب جمعیت از یک سو و پویایی جمعیت از سوی دیگر میسر نخواهد بود. مطالعه حاضر توانسته است در یک مجموعه‌ای جامع و منسجم به بررسی روند تحولات توزیع و ترکیب جمعیت و همچنین مؤلفه‌های پویایی جمعیت کشور ایران در دهه‌های اخیر پرداخته و با تکیه بر مفروضات مختلف باروری و مرگ و میر الگو و روند احتمالی تحولات آتی جمعیت را ارائه کرده است.

پژوهشکده‌ی آمار برای انجام این بررسی از همکاری مالی و فنی صندوق جمعیت سازمان ملل متحد (UNFPA) در ایران بهره برده است که از همکاری آنان صمیمانه تشکر می‌شود.

گروه پژوهشی آمارهای اقتصادی

پژوهشکده آمار

پیش‌گفتار مجری

امروزه رشد جمعیت ایران، فرصت‌ها و چالش‌های پیش‌روی آن به یکی از محورهای اصلی در عرصه سیاست‌گذاری تبدیل شده است. تحولات سریع فرایندهای جمعیتی کشور در دهه‌های اخیر، بویژه کاهش باروری به زیر سطح جانشینی، تدوین و بازنگری راهبردها و سیاست‌های جمعیتی کشور موضوعی است که بیش از پیش توجه برنامه‌ریزان، سیاست‌گذاران و محققان کشور را به خود معطوف ساخته است. در این ارتباط، پویایی‌شناسی جمعیت که با بررسی تعیین‌کننده‌ها و پیامدهای تغییرات در ساختار، توزیع و رشد جمعیت سروکار دارد، از اهمیت تحقیقاتی-سیاستی زیادی برخوردار است. زیرا آن، نه تنها روند و مسیر گذشته را نشان داده، بلکه دورنمایی از آینده تحولات جمعیتی را فراروی سیاست‌گذاران می‌گشاید و در نتیجه شناخت و درک مناسبی از فرصت‌ها و چالش‌های اخیر و آینده فراهم می‌کند. در این زمینه، آینده باروری و ساختارهای سنی در حال تغییر جمعیت دو مبحث مهم و کلیدی است که بررسی آنها - در کنار سایر پدیده‌ها و فرایندهای جمعیتی - در این گزارش می‌تواند ما را در پاسخ به این دو سوال کمک و یاری رساند؛ آینده جمعیت ایران به کجا می‌رود؟ چه استراتژی‌ها و سیاست‌های جمعیتی بایستی متناسب با روندهای جدید جمعیتی و مسائل نوظهور جمعیت/ توسعه‌ای اتخاذ و اجرا کرد؟

از اینرو، هدف از این گزارش تحقیقی مطالعه و واکاوی روندهای گذشته، حال و آینده جمعیت و همچنین فرصت‌ها و چالش‌های ایجاد شده اخیر و آینده جمعیتی ایران می‌باشد. در این راستا، گزارش ابتدا به بررسی پویایی ابعاد مختلف جمعیت ایران در ده فصل پرداخته، سپس بر مبنای نتایج سرشماری ۱۳۹۰ به پیش‌بینی تحولات جمعیتی تا سال ۱۴۳۰ پرداخته است. در نهایت، تحلیلی از چالش‌ها و فرصت‌های جمعیتی ایران به ویژه "فرصت طلایی پنجره جمعیتی" و "چالش باروری پایین" ارائه و در این راستا یک‌سری نکات و پیشنهادات برای سیاست‌گذاری و مدیریت فرایندهای جدید جمعیتی کشور ارائه شده است.

رسول صادقی

استادیار جمعیت‌شناسی دانشگاه تهران و مجری طرح

فهرست مطالب

فصل ۱: طرح تحقیق.....	۱
۱-۱- بیان مسئله، اهمیت و ضرورت آن.....	۱
۲-۱- مروری بر مطالعات پیشین.....	۶
۳-۱- اهداف تحقیق.....	۸
۴-۱- روش و داده‌ها.....	۸
۵-۱- روش و داده‌ها.....	۸
فصل ۲: تغییرات حجم و رشد جمعیت ایران در بستر گذار جمعیتی.....	۱۱
۱-۲- مقدمه.....	۱۱
۲-۲- حجم و تعداد جمعیت.....	۱۲
۳-۲- نرخ رشد جمعیت (مطلق و طبیعی).....	۱۳
۳-۲-۱- رشد طبیعی جمعیت.....	۱۳
۲-۳-۲- رشد مطلق جمعیت.....	۱۵
۴-۲- مومنتوم و گشتاور جمعیت.....	۱۹
۵-۲- تحولات تعداد و بعد خانوار.....	۲۲
۶-۲- ترکیب جنسی جمعیت.....	۲۶
۷-۲- توزیع و پراکندگی جمعیت.....	۲۸
۷-۲-۱- تراکم جمعیت.....	۲۸
۲-۷-۲- توزیع نسبی جمعیت در استانهای کشور.....	۳۰
۸-۲- جمع‌بندی.....	۳۱
فصل ۳: گذار مرگ و میر در ایران.....	۳۳
۱-۳- مقدمه.....	۳۳
۲-۳- گذار مرگ و میر.....	۳۴
۳-۳- روند، سطوح و الگوهای مرگ و میر.....	۳۵
۳-۳-۱- میزان خام مرگ و میر.....	۳۵
۲-۳-۳- میزان مرگ و میر اطفال.....	۳۷
۲-۳-۳- امید زندگی در بدو تولد.....	۳۸
۴-۳- علل مرگ و تغییرات آن.....	۴۱

۴۳	عوامل موثر بر کاهش مرگ و میر در ایران
۴۶	ریسک فاکتورهای رفتاری چالشی فراروی سلامت در ایران
۴۷	جمع‌بندی
۴۹	فصل ۴: گذار باروری در ایران
۴۹	۱-۴- مقدمه
۵۰	۲-۴- گذار باروری در ایران: سطوح و روندها
۵۱	۱-۲-۴- میزان خام موالید
۵۳	۲-۲-۴- نسبت کودک به زن
۵۴	۳-۲-۴- میزان باروری کل
۵۶	۴-۲-۴- تغییرات توالی رتبه موالید
۵۸	۵-۲-۴- تغییر الگوهای سنی باروری
۶۰	۳-۴- باروری افتراقی: نابرابری در رفتار باروری
۶۰	۱-۳-۴- تفاوت‌های استانی باروری
۶۲	۲-۳-۴- تفاوت‌های روستا- شهری باروری
۶۳	۳-۳-۴- تفاوت‌های بومی - مهاجر باروری
۶۷	۴-۳-۴- تفاوت‌های قومی باروری
۶۹	۵-۳-۴- اشتغال و باروری: الگوها و تفاوتها
۷۱	۶-۳-۴- تفاوت‌های تحصیلی باروری
۷۲	۴-۴- تبیین گذار باروری: رویکردها و تئوری‌ها
۷۳	۱-۴-۴- رویکرد تغییر ساختی
۷۶	۲-۴-۴- رویکرد تغییر/ اشاعه ایده‌ها
۷۸	۵-۴- بسترها و تعیین‌کننده‌های گذار باروری در ایران
۷۹	۱-۵-۴- بسترهای کاهش باروری
۸۴	۲-۵-۴- تنظیم خانواده به عنوان ابزاری برای کاهش باروری
۸۶	۶-۴- آینده تحولات باروری در ایران: کاهش یا افزایش؟
۹۰	۷-۴- جمع‌بندی
۹۱	فصل ۵: ازدواج و تشکیل خانواده
۹۱	۱-۵- مقدمه
۹۲	۲-۵- تحولات ازدواج و تشکیل خانواده

۹۲	۵-۲-۱- تحولات وضعیت زناشویی
۹۳	۵-۲-۲- میانگین سن در اولین ازدواج
۹۶	۵-۲-۳- نسبت‌های ازدواجی: الگوها و تفاوتها
۹۸	۵-۳- برخی از همبسته‌های اقتصادی - اجتماعی رفتار ازدواجی
۱۰۲	۵-۴- نگرش جوانان به ازدواج و ابعاد مسئله‌دار آن
۱۰۲	۵-۴-۱- نگرش‌ها پیرامون موقعیت ایده‌ال ازدواج
۱۰۶	۵-۴-۲- مسئله ازدواج جوانان
۱۱۱	۵-۵- طلاق و تحولات آن در ایران
۱۱۱	۵-۵-۱- روند افزایشی طلاق
۱۱۳	۵-۵-۲- ساختار سنی افراد دارای وضعیت طلاق
۱۱۴	۵-۶- جمع‌بندی
۱۱۷	فصل ۶: ساختارهای سنی در حال تغییر جمعیت
۱۱۷	۶-۱- مقدمه
۱۱۸	۶-۲- تغییرات ساختار سنی در بستر گذار جمعیتی
۱۱۹	۶-۳- فازهای مختلف گذار ساختار سنی جمعیت
۱۲۷	۶-۴- جمع‌بندی
۱۲۹	فصل ۷: پنجره جمعیتی، فرصتی طلایی برای توسعه در ایران
۱۲۹	۷-۱- مقدمه
۱۳۰	۷-۲- ساختار سنی، پنجره جمعیتی و نقش کلیدی آن در توسعه
۱۳۲	۷-۳- زمان‌بندی و طول مدت فاز پنجره جمعیتی در ایران
۱۳۵	۷-۴- پنجره جمعیتی، فرصت طلایی برای توسعه
۱۳۶	۷-۴-۱- افزایش عرضه نیروی کار
۱۳۸	۷-۴-۲- کاهش نسبت‌های وابستگی سنی
۱۴۰	۷-۴-۳- چرخه زندگی اقتصادی: نوسانات سنی تولید و مصرف
۱۴۱	۷-۴-۴- افزایش پس‌اندازها و سرمایه‌گذاری
۱۴۲	۷-۴-۵- بهبود و توسعه سرمایه انسانی
۱۴۵	۷-۴-۶- کاهش فقر
۱۴۵	۷-۵- تجارب سایر کشورها در مدیریت فاز پنجره جمعیتی
۱۴۹	۷-۶- جمع‌بندی

فصل ۸: مهاجرت و شهرنشینی در ایران.....	۱۵۱
۱-۸- مقدمه.....	۱۵۱
۲-۸- گذار شهری در ایران.....	۱۵۲
۳-۸- مهاجرت‌های داخلی در ایران.....	۱۶۳
۱-۳-۸- مهاجرت‌های روستا- شهری.....	۱۶۳
۲-۳-۸- مهاجرت‌های بین استانی.....	۱۶۸
۴-۸- تحلیل جریان مهاجرت‌های داخلی: علل و پیامدها.....	۱۷۳
۵-۸- جمع‌بندی.....	۱۷۹
فصل ۹: ایران در بستر مهاجرت بین‌المللی.....	۱۸۱
۱-۹- مقدمه.....	۱۸۱
۲-۹- مهاجران خارجی در ایران.....	۱۸۲
۱-۲-۹- جریان و حجم جمعیت مهاجران خارجی در ایران.....	۱۸۲
۲-۲-۹- ترکیب جنسی مهاجران خارجی در ایران.....	۱۸۵
۳-۲-۹- ساختار سنی مهاجران خارجی در ایران.....	۱۸۸
۴-۲-۹- توزیع و پراکندگی مهاجران خارجی در ایران.....	۱۹۰
۱-۴-۲-۹- توزیع و پراکندگی استانی مهاجران خارجی.....	۱۹۰
۲-۴-۲-۹- توزیع شهری- روستایی مهاجران خارجی.....	۱۹۴
۵-۲-۹- محل تولد مهاجران خارجی در ایران.....	۱۹۵
۶-۲-۹- تعلق دینی و مذهبی مهاجران خارجی در ایران.....	۱۹۶
۳-۹- ایرانیان مهاجر.....	۱۹۸
۱-۳-۹- مهاجرت فکری از ایران (فرار مغزها).....	۱۹۹
۲-۳-۹- مهاجرت نیروی کار از ایران.....	۲۰۰
۳-۳-۹- جریان پناهندگی از ایران.....	۲۰۱
۴-۹- تحلیل مهاجرت‌های خارجی: علل و پیامدها.....	۲۰۱
۵-۹- جمع‌بندی.....	۲۰۴
فصل ۱۰: پیش‌بینی حجم، رشد و ساختار جمعیت ایران تا سال ۱۴۳۰.....	۲۰۵
۱-۱۰- مقدمه.....	۲۰۵
۲-۱۰- روش و نرم‌افزار مورد استفاده در پیش‌بینی جمعیت.....	۲۰۶
۳-۱۰- سناریوها و فرضیه‌های طراحی شده برای پیش‌بینی جمعیت.....	۲۰۷

۲۱۳	۴-۱۰- نتایج پیش‌بینی جمعیت.....
۲۱۳	۱-۴-۱۰- پیش‌بینی تعداد کل جمعیت تا سال ۱۴۳۰.....
۲۱۵	۲-۴-۱۰- پیش‌بینی تغییرات میزان رشد جمعیت تا سال ۱۴۳۰.....
۲۱۷	۳-۴-۱۰- پیش‌بینی ترکیب جنسی جمعیت تا سال ۱۴۳۰.....
۲۱۸	۴-۴-۱۰- پیش‌بینی جمعیت زنان در سنین باروری تا سال ۱۴۳۰.....
۲۱۹	۵-۴-۱۰- پیش‌بینی تغییرات ساختار سنی جمعیت تا سال ۱۴۳۰.....
۲۲۶	۵-۱۰- جمع‌بندی.....
۲۲۷	فصل ۱۱: نتیجه‌گیری و پیشنهادات سیاستی.....
۲۲۷	۱-۱۱- خلاصه و نتیجه‌گیری.....
۲۳۷	۲-۱۱- استراتژیهای جمعیتی و الزامات سیاستی.....
۲۴۵	منابع و مآخذ.....

فهرست جدول‌ها

- جدول ۱-۲، تغییرات جمعیت ایران بر اساس سرشماری‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰ ۱۳
- جدول ۲-۲، متوسط درصد رشد سالیانه جمعیت استانهای کشور در طی سالهای ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۰ ۱۶
- جدول ۳-۲، تغییرات جمعیت شهری و روستایی ایران بر اساس سرشماری‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰ ۱۷
- جدول ۴-۲، تعداد خانوارهای کشور و رشد سالیانه آن به تفکیک مناطق شهری و روستایی، ۹۰-۱۳۳۵ ۲۲
- جدول ۵-۲، تحولات متوسط بُعد خانوار به تفکیک استان، ۹۰-۱۳۷۵ ۲۵
- جدول ۶-۲، نسبت جنسی جمعیت به تفکیک مناطق شهری و روستایی، ۹۰-۱۳۵۵ ۲۶
- جدول ۷-۲، نسبت جنسی به تفکیک استان، ۹۰-۱۳۸۵ ۲۷
- جدول ۸-۲، تراکم و توزیع نسبی جمعیت به تفکیک استان در سال ۱۳۹۰ ۲۹
- جدول ۱-۳، درصد کل مرگ‌ها بر حسب علت به تفکیک جنسیت و مناطق در ۱۸ استان ایران، ۱۳۸۰ ۴۱
- جدول ۱-۵، توزیع نسبی وضعیت زناشویی مردان و زنان ۱۰ ساله و بالاتر از ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰ ۹۳
- جدول ۲-۵، میانگین سن در اولین ازدواج برای مردان و زنان در مناطق شهری و روستایی، ۸۵-۱۳۴۵ ۹۵
- جدول ۳-۵، نسبت جوانان ازدواج کرده ۲۹-۱۵ ساله در ایران به تفکیک جنسیت و محل سکونت، ۱۳۸۵ ۹۸
- جدول ۴-۵، تحلیل دومتغیره تأثیر مشخصه‌های اقتصادی-اجتماعی بر وضعیت ازدواجی جوانان، ۱۳۸۵ ۱۰۰
- جدول ۵-۵، موقعیت ایده‌آل ازدواج پسران و دختران و تعیین‌کننده‌های آن ۱۰۴
- جدول ۱-۶، توزیع نسبی جمعیت کشور بر حسب گروه‌های عمده سنی به تفکیک استان، ۹۰-۱۳۸۵ ۱۲۶
- جدول ۱-۷، تعداد و درصد جمعیت دارای تحصیلات عالی به تفکیک جنس، ۹۰-۱۳۵۵ ۱۴۴
- جدول ۱-۸، میزان شهرنشینی در استانهای ایران ۹۰-۱۳۸۵ ۱۵۵
- جدول ۲-۸، سلسله مراتب و نظام شهری ایران، ۸۵-۱۳۳۵ ۱۵۹
- جدول ۳-۸، تغییرات جمعیتی پنج شهر بزرگ ایران، ۸۵-۱۳۳۵ ۱۶۰
- جدول ۴-۸، رتبه بندی استانهای کشور بر مبنای حجم جریانات مهاجرتی در سه دهه اخیر ۱۷۰
- جدول ۵-۸، برآورد مهاجران داخلی وارد شده و خارج شده کل کشور در دوره ۱۳۷۵ تا ۱۳۸۵ ۱۷۲
- جدول ۶-۸، علل مهاجرت در میان مهاجران داخلی دوره ۱۳۷۵ تا ۱۳۸۵ ۱۷۶
- جدول ۷-۸، توزیع درصدی علل مهاجرت در میان مهاجران داخلی دوره ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۰ ۱۷۷
- جدول ۱-۹، توزیع درصدی ترکیب مهاجران خارجی در ایران بر حسب تابعیت، ۹۰-۱۳۷۵ ۱۸۳
- جدول ۲-۹، توزیع و ترکیب جنسی مهاجران خارجی در ایران بر اساس تابعیت، ۱۳۸۵ ۱۸۶
- جدول ۳-۹، توزیع درصدی جمعیت مهاجر خارجی در گروه‌های بزرگ سنی بر حسب تابعیت، ۱۳۸۵ ۱۸۹
- جدول ۴-۹، توزیع نسبی مهاجران خارجی بر حسب استان، ۱۳۸۵ ۱۹۳
- جدول ۵-۹، ترکیب جمعیت ایران بر حسب دین، ۹۰-۱۳۷۵ ۱۹۶
- جدول ۱-۱۰، پیش‌بینی تعداد جمعیت ایران از ۱۳۹۰ تا ۱۴۳۰ در سناریوهای مختلف باروری ۲۱۴

- جدول ۱۰-۲، تحولات رشد سالیانه جمعیت از ۱۳۹۰ تا ۱۴۳۰ در سناریوهای مختلف باروری ۲۱۶
- جدول ۱۰-۳، پیش‌بینی تعداد جمعیت مردان و زنان از ۱۳۹۰ تا ۱۴۳۰ در سناریوهای مختلف باروری ۲۱۸
- جدول ۱۰-۴، پیش‌بینی تغییرات تعداد جمعیت زنان ۱۵-۴۹ ساله از ۱۳۹۰ تا ۱۴۳۰ ۲۱۸
- جدول ۱۰-۵، پیش‌بینی تعداد جمعیت گروه‌های بزرگ سنی از ۱۳۹۰ تا ۱۴۳۰ ۲۲۰
- جدول ۱۰-۶، پیش‌بینی توزیع درصدی جمعیت گروه‌های بزرگ سنی از ۱۳۹۰ تا ۱۴۳۰ ۲۲۱

فهرست شکل‌ها

- شکل ۱-۲، روند تحولات جمعیت ایران در یک قرن اخیر، ۱۳۹۰-۱۲۹۰..... ۱۲
- شکل ۲-۲، تحولات رشد طبیعی جمعیت ایران در بستر گذار جمعیتی، ۱۳۹۰-۱۲۹۰..... ۱۴
- شکل ۳-۲، تغییرات رشد مطلق جمعیت ایران در فاصله بین سرشماری‌ها، ۱۳۹۰-۱۳۳۵..... ۱۵
- شکل ۴-۲، تغییرات رشد جمعیت مناطق شهری و روستایی در فاصله بین سرشماری‌ها، ۱۳۹۰-۱۳۳۵..... ۱۸
- شکل ۵-۲، تغییرات بُعد خانوار به تفکیک مناطق شهری و روستایی، ۱۳۹۰-۱۳۳۵..... ۲۳
- شکل ۶-۲، توزیع درصدی خانوارها برحسب تعدا افراد خانوار، ۹۰-۱۳۸۵..... ۲۴
- شکل ۷-۲، تراکم جمعیت کشور (نفر در کیلومتر مربع)، ۹۰-۱۳۳۵..... ۲۸
- شکل ۸-۲، توزیع نسبی جمعیت به تفکیک استان در سال ۱۳۹۰..... ۳۰
- شکل ۱-۳، روند تحولات میزان خام مرگ و میر در ایران در یکصد سال اخیر، ۱۳۹۰-۱۲۹۰..... ۳۵
- شکل ۲-۳، توزیع درصدی فوت‌های ثبت شده در کشور برحسب سن، ۱۳۸۸..... ۳۶
- شکل ۳-۳، روند تحولات میزان مرگ و میر اطفال در ایران، ۱۳۹۰-۱۳۰۰..... ۳۷
- شکل ۴-۳، روند تحولات امید زندگی در بدو تولد در ایران، ۱۳۹۰-۱۳۰۰..... ۳۸
- شکل ۵-۳، تفاوت‌های جنسیتی امید زندگی در بدو تولد در ایران، ۱۳۹۰-۱۳۵۵..... ۴۰
- شکل ۶-۳، چارچوب تحلیلی موسلی - چن برای تحلیل مرگ و میر کودکان..... ۴۳
- شکل ۱-۴، روند تحولات میزان موالید در یکصد سال اخیر، ۱۳۹۰-۱۲۹۰..... ۵۲
- شکل ۲-۴، روند تحولات تعداد ولادت‌ها در ایران در نیم قرن اخیر، ۱۳۹۰-۱۳۴۴..... ۵۳
- شکل ۳-۴، تغییرات شاخص نسبت کودک به زن در ایران، ۱۳۹۰-۱۳۵۵..... ۵۴
- شکل ۴-۴، روند تحولات باروری (شاخص TFR) ایران در چهار دهه اخیر، ۱۳۵۱-۸۹..... ۵۶
- شکل ۵-۴، تجزیه کاهش باروری در ایران بر اساس شیوه توالی رتبه موالید، ۱۳۷۹-۱۳۶۰..... ۵۷
- شکل ۶-۴، تغییرات میزانهای باروری ویژه سنی ایران، ۱۳۸۵-۱۳۵۵..... ۵۹
- شکل ۷-۴، توزیع درصدی موالید ثبت شده به تفکیک سن مادر، ۱۳۸۸..... ۵۹
- شکل ۸-۴، روندهای میزان باروری کل در استانهای ایران در فاصله سالهای ۱۳۵۱ تا ۱۳۸۵..... ۶۱
- شکل ۹-۴، روند انتقال باروری در مناطق شهری و روستایی ایران، ۱۳۵۱-۸۹..... ۶۳
- شکل ۱۰-۴، روندهای باروری (TFRs) زنان مهاجر افغان در ایران در مقایسه با هم‌تایان..... ۶۴
- شکل ۱۱-۴، میانگین تعداد فرزندان زنده بدنیا آمده (CEB) زنان ۴۹-۱۵ ساله ایرانی و مهاجر افغان، ۱۳۸۵..... ۶۶
- شکل ۱۲-۴، باروری تراکمی (میانگین CEB) زنان ایرانی و مهاجر افغان برحسب گروه‌های سنی، ۱۳۸۵..... ۶۶
- شکل ۱۳-۴، روند تغییرات باروری گروه‌های قومی در ایران ۱۳۷۹-۱۳۶۷..... ۶۷
- شکل ۱۴-۴، میانگین تعداد فرزندان زنده بدنیا آمده (CEB) زنان برحسب وضعیت اشتغال زنان، ۱۳۸۵..... ۶۹
- شکل ۱۵-۴، میانگین تعداد فرزندان زنده بدنیا آمده (CEB) زنان برحسب طبقه شغلی همسران، ۱۳۸۵..... ۷۰

- شکل ۴-۱۶، روندهای باروری (TFRs) برحسب سطوح تحصیلات زنان، ۸۰-۱۳۶۵..... ۷۱
- شکل ۴-۱۷، میانگین تعداد فرزندان زنده بدنیا آمده (CEB) زنان برحسب سطح تحصیلات زنان، ۱۳۸۵..... ۷۲
- شکل ۴-۱۸، میزان شیوع روش‌های پیشگیری از بارداری در ایران، ۱۳۸۹-۱۳۵۵..... ۸۴
- شکل ۵-۱، روند افزایشی میانگین سن در اولین ازدواج، ۹۰-۱۳۴۵..... ۹۴
- شکل ۵-۲، توزیع درصد ازدواج کرده‌های مردان و زنان در سال ۱۳۹۰..... ۹۵
- شکل ۵-۳، نسبت‌های ازدواجی در ایران به تفکیک جنسیت، ۸۵-۱۳۶۵..... ۹۶
- شکل ۵-۴، نسبت‌های ازدواجی مردان و زنان در ایران برحسب مناطق شهری و روستایی، ۸۵-۱۳۶۵..... ۹۷
- شکل ۵-۵، موقعیت ایده‌آل ازدواج برای پسران از دیدگاه جوانان مجرد ۲۹-۱۵ ساله (%).، ۱۳۸۰..... ۱۰۳
- شکل ۵-۶، موقعیت ایده‌آل ازدواج برای دختران از دیدگاه جوانان مجرد ۲۹-۱۵ ساله (%).، ۱۳۸۰..... ۱۰۳
- شکل ۵-۷، توزیع درصدی مسایل و مشکلات فراروی ازدواج پسران، ۱۳۸۰..... ۱۰۶
- شکل ۵-۸، توزیع درصدی مسایل و مشکلات فراروی ازدواج دختران، ۱۳۸۰..... ۱۰۷
- شکل ۵-۹، نسبت طلاق به ازدواج (به ازای هر ۱۰۰ ازدواج) در ایران، ۱۳۴۷ تا ۱۳۹۰..... ۱۱۲
- شکل ۵-۱۰، نسبت طلاق به ازدواج (به ازای هر ۱۰۰ ازدواج) در استان‌های ایران، ۱۳۸۵..... ۱۱۲
- شکل ۵-۱۱، ساختار سنی افراد طلاق گرفته در سرشماریهای ۱۳۸۵ و ۱۳۹۰..... ۱۱۳
- شکل ۶-۱، تصویر گرافیکی از تغییرات ساختار سنی جمعیت ایران از ۱۳۶۵ تا ۱۴۳۵..... ۱۲۰
- شکل ۶-۲، هرم سنی جمعیت ایران در سال ۱۳۹۰..... ۱۲۱
- شکل ۶-۳، فازهای مختلف گذار ساختار سنی جمعیت ایران، ۱۴۳۰-۱۳۳۵..... ۱۲۲
- شکل ۶-۴، گذار ساختار سنی جمعیت ایران برحسب گروه‌های سنی ۵ ساله ۱۴۳۵-۱۳۵۵..... ۱۲۳
- شکل ۶-۵، تغییرات میانگین سنی جمعیت کشور، ۹۰-۱۳۳۵..... ۱۲۴
- شکل ۶-۶، تغییرات سهم گروه‌های بزرگ سنی جمعیت ایران ۱۳۳۵ تا ۱۴۳۰..... ۱۲۴
- شکل ۶-۷، روند تغییرات جمعیت در گروه‌های عمده سنی، ۱۳۹۰-۱۳۵۵..... ۱۲۵
- شکل ۷-۱، رشد کل جمعیت و جمعیت در سنین فعالیت در بستر گذار جمعیتی..... ۱۳۳..... ۱۳۳
- شکل ۷-۲، فاز پنجره جمعیتی ایران: طول مدت، آغاز و پایان آن..... ۱۳۴..... ۱۳۴
- شکل ۷-۳، تغییرات نسبت وابستگی سنی (بار تکفل) در ایران، ۱۴۳۰-۱۳۳۵..... ۱۳۸..... ۱۳۸
- شکل ۷-۴، تغییرات نسبت وابستگی سنی جمعیت کشور از ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰..... ۱۳۹..... ۱۳۹
- شکل ۷-۵، چرخه زندگی اقتصادی آسیایی..... ۱۴۰..... ۱۴۰
- شکل ۷-۶، میزان باسوادی جمعیت ۶ ساله و بیشتر کشور، ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵..... ۱۴۳..... ۱۴۳
- شکل ۷-۷، برآورد وضعیت آموزش و تحصیلات جمعیت ۱۵ ساله و بیشتر ایران در سال ۱۴۱۰..... ۱۴۴..... ۱۴۴
- شکل ۸-۱، روند تحولات میزان شهرنشینی در ایران، ۱۴۳۰-۱۳۳۰..... ۱۵۳..... ۱۵۳
- شکل ۸-۲، تحولات میزان‌های شهرنشینی و روستانشینی ایران در نیم قرن اخیر، ۸۵-۱۳۳۵..... ۱۵۴..... ۱۵۴
- شکل ۸-۳، میزان شهرنشینی به تفکیک استان در سال ۱۳۹۰..... ۱۵۶..... ۱۵۶
- شکل ۸-۴، تحولات رشد جمعیت شهری و روستایی در ایران، ۹۰-۱۳۳۵..... ۱۵۷..... ۱۵۷

- شکل ۵-۸، روند افزایشی تعداد شهرهای کشور، ۹۰-۱۳۳۵..... ۱۵۸
- شکل ۶-۸، مقصد مهاجرت‌های داخلی ایران (روستا یا شهر) از ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰..... ۱۶۴
- شکل ۷-۸، توزیع درصدی اشکال مهاجرت‌های داخلی در ایران از ۱۳۶۵ تا ۱۳۹۰..... ۱۶۶
- شکل ۸-۸، میزان مهاجرت‌های درون و برون استانی ایران در سه دهه اخیر، ۸۵-۱۳۵۵..... ۱۶۸
- شکل ۹-۸، هرم سنی مهاجران داخلی دهه ۸۵-۱۳۷۵ در سال ۱۳۸۵..... ۱۷۵
- شکل ۱۰-۸، توزیع سنی مهاجران در دوره ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۰..... ۱۷۶
- شکل ۱-۹، تعداد مهاجران خارجی در ایران بر اساس سرشماری‌های جمعیتی، ۹۰-۱۳۳۵..... ۱۸۲
- شکل ۲-۹، نسبت جنسی مهاجران خارجی در ایران به تفکیک استان محل اقامت، ۱۳۸۵..... ۱۸۷
- شکل ۳-۹، مقایسه هرم‌های سنی جمعیت ایرانی و جمعیت مهاجر خارجی در سرشماری ۱۳۸۵..... ۱۹۰
- شکل ۴-۹، توزیع درصدی جمعیت مهاجر خارجی در ایران برحسب استان، ۱۳۸۵..... ۱۹۱
- شکل ۵-۹، نقشه توزیع و پراکندگی جمعیت مهاجران خارجی در ایران، ۱۳۸۵..... ۱۹۱
- شکل ۶-۹، میزان‌های شهرنشینی و روستانشینی مهاجران خارجی در ایران برحسب تابعیت، ۱۳۸۵..... ۱۹۵
- شکل ۷-۹، توزیع درصدی محل تولد مهاجران خارجی در ایران براساس تابعیت، ۱۳۸۵..... ۱۹۶
- شکل ۸-۹، تعلق دینی / مذهبی مهاجران خارجی در ایران، ۱۳۸۵..... ۱۹۷
- شکل ۹-۹، تعداد مهاجران ایرانی در خارج از کشور برحسب قاره، ۱۳۸۰..... ۱۹۸
- شکل ۱-۱۰، سناریوهای مختلف تغییرات باروری در سال‌های مورد پیش‌بینی از ۱۳۹۰ تا ۱۴۳۰..... ۲۱۰
- شکل ۲-۱۰، الگوی سنی باروری در سناریوهای مختلف کاهش، تداوم، افزایش باروری (%). ۲۱۱..... ۲۱۱
- شکل ۳-۱۰، برآورد روند افزایشی امید زندگی در بدو تولد، ۱۳۹۰ تا ۱۴۳۰..... ۲۱۲
- شکل ۴-۱۰، پیش‌بینی حجم و اندازه جمعیت ایران، ۱۳۹۰ تا ۱۴۳۰..... ۲۱۵
- شکل ۵-۱۰، پیش‌بینی تغییرات رشد سالیانه جمعیت در دوره ۱۳۹۰ تا ۱۴۳۰..... ۲۱۷
- شکل ۶-۱۰، تغییرات میانه سنی جمعیت از ۱۳۹۰ تا ۱۴۳۰ بر اساس سناریوهای مختلف تغییرات باروری..... ۲۲۲
- شکل ۷-۱۰، هرم سنی جمعیت ایران در سال ۱۳۹۰..... ۲۲۳
- شکل ۸-۱۰، پیش‌بینی تحولات ساختار سنی جمعیت ایران در سناریوهای مختلف باروری، ۱۴۳۰-۱۳۹۵..... ۲۲۴

فصل اول

طرح تحقیق

۱-۱- بیان مسئله، اهمیت و ضرورت آن

جمعیت‌شناسی، به‌عنوان دانشی بین رشته‌ای، به مطالعه پدیده‌ها و روندهای جمعیتی در بستر تحولات اقتصادی و اجتماعی یا به عبارت دقیق‌تر، تعامل جمعیت و جامعه می‌پردازد. افزایش بی‌سابقه جمعیت، به‌عنوان مهمترین پدیده تحولی دوران معاصر، محوریت جمعیت و طرح مسایل توسعه‌ای مرتبط با آن در سیاست‌گذاری‌ها و برنامه‌ریزی‌های توسعه، علاقه دولت‌ها در به‌کارگیری یافته‌های مطالعات و تحقیقات جمعیتی در برنامه‌های مختلف دولت-رفاه و ... زمینه‌ساز توسعه و گسترش رشته جمعیت‌شناسی در سراسر جهان شده است. جمعیت‌شناسی، از بدو پیدایش خود، نقش مهم و مؤثری در بهبود و حل مسائل مرتبط با برنامه‌های توسعه ایفاء کرده است. از اینرو، بخش زیادی از توسعه این دانش تا حد زیادی با مطرح شدن و اهمیت یافتن مبحث برنامه‌ریزی‌ها و سیاست‌گذاری‌های توسعه‌ای و اتخاذ و اجرای سیاست‌های عمومی-رفاهی جمعیت همراه بوده است.

جمعیت و ابعاد آن، نقطه مرکزی نظام اجتماعی محسوب می‌شود. تحولات جمعیتی، تقریباً هر جنبه‌ای از زندگی ما و جهان پیرامون ما را تحت‌تأثیر قرار داده، اثرات متعددی بر خرده نظام‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و محیطی وارد ساخته و منشأ تحولات چشمگیری در این حوزه‌ها گردیده است. در مقابل، خود نیز متأثر از تحولات نظام اجتماعی، سیاست‌ها و برنامه‌های توسعه بوده است. چنین ارتباط تعاملی جمعیت و جامعه، در چارچوب مفهومی-تحلیلی "جمعیت و توسعه" مطرح و گسترش یافته است. این چارچوب هرچند از موضوعات قدیمی اندیشه و دانش جمعیت‌شناسی محسوب شده، اما در

دوران معاصر است که از پویایی خاصی برخوردار بوده و همواره بر اهمیت علمی و کاربردی آن افزوده شده است.

تفکر در مورد جمعیت و مسائل توسعه‌ای مرتبط با آن، ارائه خط‌مشی و راهبرد درباره فرایندهای جمعیتی و توسعه، سابقه‌ی دیرینه در تاریخ اندیشه جمعیت‌شناسی دارد و در بستر زمان به‌ویژه بعد از انقلاب صنعتی بر اهمیت و توجه به این حوزه اندیشه‌ای-سیاستی افزوده شده است. در این راستا، اندیشمندان و صاحب‌نظران جمعیت‌شناسی نقش بسزایی در تئوریزه و فرموله کردن تحولات جمعیتی و توسعه‌ای و ارتباط متقابل آنها داشته‌اند. هر چند رویکردهای تئوریک و تحلیلی ارائه شده، در طول زمان و با توجه به شرایط مختلف زمانی و مکانی متفاوت بوده است. دامنه این رویکردها در رابطه جمعیت و توسعه از دیدگاه‌های کاملاً بدبینانه (نظیر دیدگاه‌های مالتوس و نئومالتوسین‌ها)، تا کاملاً خوش‌بینانه (نظیر دیدگاه‌های بازارپ، سایمون و کوزنتس) نوسان داشته است.

گرچه رابطه جمعیت و توسعه از دیرباز مورد توجه اندیشمندان و صاحب‌نظران جمعیتی بوده، اما بیشتر اوقات تاکید اصلی آن‌ها - به‌ویژه تا نیمه دوم قرن بیستم - از میان ابعاد جمعیتی بر رشد جمعیت و از میان ابعاد مختلف توسعه، بر رشد اقتصادی بوده است. به طور مشخص، تلاش برای تعیین جهت رابطه بین جمعیت و توسعه، یافتن تأثیرات تقدمی و تأخیری آن و در نظر گرفتن ابعاد مختلف این موضوع، که پیوسته به تعداد و دامنه آنها افزوده می‌شود، همگی در آستانه قرن ۲۱ و در سایه تغییر و تحولات جمعیت و توسعه‌ای دوران معاصر، مطرح و توجهات بسیاری را به خود جلب کرده است.

پویایی جمعیت و ابعاد آن یعنی میزان‌های رشد، ساختار سنی، باروری، مرگ‌ومیر و مهاجرت، هرچند به شدت متأثر از محیط و بستر اجتماعی در حال تغییر پیرامونی خود هستند، اما آن‌ها نیز به نوبه خود، ابعاد مختلف توسعه نظیر توسعه اقتصادی، توسعه اجتماعی، توسعه انسانی و توسعه پایدار را تحت‌تأثیر قرار می‌دهند. همچنین ابعاد دیگری نظیر سلامت جمعیت، بهداشت باروری، توانمندسازی زنان و حمایت‌های بین‌نسلی نیز بطور قوی متأثر از پویایی و روندهای جمعیتی می‌باشند. از این‌رو، تغییرات جمعیتی در بستر توسعه‌ی اقتصادی-اجتماعی شکل می‌گیرند و در مقابل، ابعاد مختلف توسعه را تحت‌تأثیر قرار می‌دهند. در این فرایند، رابطه جمعیت و توسعه تک‌بعدی و تک‌جهتی نبوده و تعاملات درهم تنیده‌ای بین ابعاد مختلف جمعیت و توسعه وجود دارد.

در این راستا، کنفرانس‌های متعدد جمعیتی در عرصه بین‌المللی برگزار شده است که بطور مشخص به واکاوی تعامل جمعیت و توسعه پرداخته‌اند. کنفرانس بین‌المللی جمعیت در سال ۱۹۲۷ با تلاش در جهت کنترل موالید، کنفرانس ۱۹۵۴م با عنوان کنفرانس جهانی جمعیت با هدف به صدا درآوردن زنگ خطر رشد بالای جمعیت در کشورهای کمتر توسعه‌یافته و کنفرانس ۱۹۶۵ بلگراد با هدف پرداختن به مسئله رشد فزاینده جمعیت به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه از این موارد تلاش‌ها بوده است. با این حال، به دنبال فعال شدن بخش جمعیت‌شناسی سازمان ملل و صندوق جمعیت ملل متحد (UNFPA)، برگزاری این کنفرانس‌ها در سطحی بالاتر و ابعادی وسیع‌تر ادامه یافت. اولین کنفرانس جمعیتی سازمان ملل در سال ۱۹۷۴ در بخارست برگزار شد و در آن بر اتخاذ و اجرای برنامه‌های تنظیم خانواده برای کنترل میزان‌های بالای رشد جمعیت در کشورهای فقیر افریقا، آسیا و امریکای لاتین تأکید شد. کنفرانس ۱۹۸۴ مکزیکوسیتی بر افزایش بی‌رویه جمعیت به عنوان مانع اصلی توسعه به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه تأکید داشت. در این زمان بسیاری از کشورهای در حال توسعه پذیرفته بودند که میزان‌های بالای رشد جمعیت، مانع بزرگی در مسیر توسعه آنهاست. یک دهه بعد، یعنی در کنفرانس بین‌المللی جمعیت و توسعه قاهره (۱۹۹۴) یک تغییر پارادایمی در حوزه جمعیت و توسعه رخ داد. در این کنفرانس هرچند همانند دو کنفرانس قبلی بر تعامل جمعیت، منابع و توسعه پایدار تأکید شده، ولی تأکید زیاد بر بهداشت جنسی و باروری و توانمندسازی زنان و طراحی برنامه‌ی عمل برای رسیدن به اهداف کنفرانس وجه تمایز آن می‌باشد. کنفرانس بین‌المللی جمعیت و توسعه ۱۹۹۴ قاهره و کنفرانس‌های متعاقب آن نظیر ICPD+5 سال ۱۹۹۹ و اهداف توسعه هزاره (MDGs)، به عنوان نقطه عطفی در پرداختن به مناسبات تنگاتنگ بین جمعیت، توسعه و بهداشت باروری در دهه‌های اخیر محسوب می‌شوند.

در بعد داخلی، امروزه رشد جمعیت و تغییرات ساختار آن، به یکی از موضوعات اصلی مورد مناقشه در عرصه سیاست‌گذاری تبدیل شده و بحث درباره روند تحولات، فرصت‌ها و چالش‌های آن یکی از مباحث مهم و اساسی حال حاضر کشور است. تحولات سریع و پویایی فرایندهای جمعیتی کشور در دهه‌های اخیر، بویژه کاهش باروری به زیر سطح جانشینی، تعیین و بازنگری راهبردها و سیاست‌های

جمعیتی کشور موضوعی است که بیش از پیش توجه برنامه‌ریزان، سیاست‌گذاران و محققان کشور را در حال حاضر به خود معطوف داشته است.

تغییرات جمعیتی، اقتصادی و اجتماعی ایران در نیم قرن اخیر مسائل و چالش‌های متعددی را در حیطه جمعیت و توسعه به همراه داشته است. رشد شتابان جمعیت و تبعات آن نظیر ترکیب و توزیع نامتناسب جمعیت، مهاجرت‌های بی‌رویه روستا به شهر، تنگناهای مرتبط با آموزش، اشتغال و مسائل زیست‌محیطی، اهمیت خاصی به مطالعات جمعیت و توسعه در ایران داده است. همچنین، تحولات جمعیتی کشور که در مراحل پایانی گذار جمعیتی است، دوره جدیدی از تحولات جمعیتی آغاز شده و کشور با ابعاد و مسائل نوظهور جمعیت و توسعه‌ای نظیر نیروی محرکه (گشتاور) جمعیتی، توزیع نابرابر جمعیت، مهاجرت و شهرنشینی سریع، وضعیت مهاجران خارجی، انتقال‌های ساختار سنی، سالخورده‌گی جمعیت، تغییرات خانواده، نابرابری جنسیتی، رشد فزاینده تعداد زنان سرپرست خانوار، فقر و نابرابری، تخریب محیط زیست و موضوعات مرتبط دیگر مواجه شده است.

جمعیت ایران در نیم قرن اخیر در بستر گذار جمعیتی (DT) تحولات بی‌سابقه‌ای را تجربه کرده است. بر اثر کاهش سریع و پدیده‌ای دو دهه اخیر باروری، میزان رشد شتابان جمعیت هرچند تعدیل شده است، اما ابعاد جدید جمعیت و توسعه‌ای، نظیر تغییرات ساختار سنی جمعیت و پیامدهای آن ظهور کرده است. این در حالیست که بیشتر تمرکز مباحث و مناقشات مطرح شده در کشور پیرامون کاهش باروری به زیر سطح جانشینی است و این موضوع موجب شده است تا کمتر به ساختارهای سنی در حال تغییر جمعیت و پنجره فرصت جمعیتی توجه شود. در واقع، با توجه به کامل شدن فرایند گذار جمعیتی در کشور، گذارهای ساختار سنی (ASTs) اکنون به مهمترین مسئله جمعیت و توسعه در کشور تبدیل شده است. اگر روندهای جدید گذار و تغییرات ساختار سنی جمعیت در ایران به درستی مدیریت شود و سیاست‌های مناسب و مؤثر اتخاذ شود، می‌تواند زمینه بهره‌برداری از پنجره فرصت جمعیتی را فراهم آورده و ابعاد مختلف توسعه‌ای به‌ویژه توسعه پایدار را بهبود بخشد. اما در مقابل اگر ضعیف مدیریت شود نه تنها این فرصت را از دست خواهیم داد، بلکه با روی دیگر سکه یعنی تهدیدها، چالش‌ها و مسائل آن روبرو خواهیم شد.

از اینرو، بدیهی است که بدون توجه به روندهای گذشته و شرایط حال حاضر جمعیتی و همچنین پیش‌بینی‌های جمعیتی برای آینده نمی‌توان به برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری مناسب پرداخت. در این ارتباط، پویایی‌شناسی جمعیت که با بررسی تعیین‌کننده‌ها و پیامدهای تغییرات در ساختار، توزیع و رشد جمعیت سروکار دارد، از اهمیت تحقیقاتی-سیاستی زیادی برخوردار است. زیرا آن، نه تنها روند و مسیر گذشته را نشان داده، بلکه دورنمایی از آینده تحولات جمعیتی را فراروی سیاست‌گذاران می‌گشاید و شناخت و درک مناسبی از فرصت‌ها و چالش‌های اخیر و آینده فراهم می‌کند. این وضعیت می‌تواند به سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان کمک کند تا محیط و بستر سیاستی مناسبی را برای بهره‌برداری از فرصت‌ها و مقابله با چالش‌های جمعیتی ایجاد کنند.

تنها چیز ثابت در مورد جمعیت اینست که آن هیچگاه ثابت نیست و همواره پویا و در حال تغییر است. از اینرو باید به جمعیت به صورت دینامیک و پویا نگاه کرد و متناسب با تغییرات و آینده‌نگری آن به اتخاذ سیاست‌های مناسب پرداخت. پیش‌بینی روندها و چالش‌های آتی جمعیت نقشی تعیین‌کننده در تدوین سیاست‌ها و طراحی برنامه‌ها برای بهره‌برداری از فرصت‌های جمعیتی و به حداقل رساندن مسائل و چالش‌های جمعیتی دارد. در این زمینه، آینده تحولات باروری و بدنبال آن تغییرات ساختارهای سنی جمعیت دو مبحث مهم و بهم مرتبط است که بررسی آنها- در کنار سایر پدیده‌ها و فرایندهای جمعیتی- می‌تواند ما را در پاسخ به این دو پرسش کمک و یاری رساند؛ آینده جمعیت ایران به کجا می‌رود؟ چه استراتژی‌ها و سیاست‌های جمعیتی بایستی متناسب با روندهای جدید جمعیتی و مسائل نوظهور جمعیت/ توسعه‌ای اتخاذ و اجرا کرد؟

بطور خاص گزارش پیش‌رو به دنبال پاسخ به سوالات زیر می‌باشد:

۱. روند تحولات و پویایی جمعیت ایران در نیم قرن اخیر چگونه بوده است؟
۲. مکانیزم و مسیرهای گذار جمعیتی در ایران چگونه بوده است؟
۳. بسترها و عوامل زمینه‌ساز پویایی جمعیت ایران کدامند و مکانیزم اثرگذاری آنها چگونه بوده است؟
۴. روندهای آتی تحولات جمعیتی ایران چگونه خواهد بود؟
۵. فرصت‌ها و چالش‌های روندهای اخیر و آینده جمعیتی ایران کدامند؟
۶. چه عواملی باید در بازنگری سیاست‌های جمعیتی کشور مورد توجه قرار گیرند؟

۱-۲- مروری بر مطالعات پیشین

سابقه مطالعات جمعیتی در قالب علم جمعیت‌شناسی در ایران به دهه‌ی ۱۳۴۰ بر می‌گردد که همه آنها به نوعی موضوع باروری را سرخط کار خود قرار داده‌اند. نخستین بررسی در این زمینه به سال ۱۳۴۳ بر می‌گردد که به وسیله مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران در تعدادی از روستاهای نمونه‌ی شهر کازرون صورت گرفت. سپس در سال ۱۳۴۴ در روستاهای نمونه شهرستانه‌ای تربت حیدریه، شمسوار (تنکابن کنونی) و هشترود ادامه یافت. پس از آن بررسی دیگری در سال ۱۳۴۵ در تهران انجام شد. به دنبال شروع و اجرای رسمی برنامه‌های کنترل موالید از سال ۱۳۴۶ تا سال ۱۳۵۷، بررسی‌های نمونه‌ای دیگری نیز به وسیله‌ی مراکز علمی و تحقیقاتی انجام گرفت. از آن میان می‌توان به بررسی نمونه‌ای باروری زنان شهر، روستا و عشایر فارس در سال ۱۳۴۸ (پایدارفر ۱۳۵۴)، بررسی نمونه‌ای باروری زنان تهران در سال ۱۳۵۰ (امانی ۱۳۵۳)، بررسی نمونه‌ای باروری و کنترل موالید در عشایر فارس (ایل قشقایی) در سال ۱۳۵۲ (محسنی ۱۳۵۴)، بررسی نمونه‌ای باروری زنان شهر اصفهان در سال ۱۳۵۰ (میرزایی ۱۳۵۰)، بررسی نمونه‌ای باروری زنان شهرستان ممسنی در سال ۱۳۵۳ (آقاجانیان ۱۳۵۴)، بررسی آمارهای حیاتی کشور در سال‌های ۱۳۵۳-۱۳۵۲ (نهایتیان ۱۳۵۶)، طرح اندازه‌گیری رشد جمعیت در فاصله‌ی سال‌های ۱۳۵۲ تا ۱۳۵۳ (مرکز آمار ایران ۱۳۶۳) و بررسی باروری در ایران در سال ۱۳۵۶ (مرکز آمار ایران، ۱۳۶۳) انجام گرفتند (زنجان‌ی ۱۳۷۱). یکی از مهم‌ترین و جامع‌ترین کارهای انجام شده در این دوره "میزان‌های حیاتی ایران" است. این مطالعه در اوائل دهه‌ی ۵۰ در ۱۸ منطقه‌ی کشور انجام شد که علاوه بر حوزه باروری، حوزه‌های مرگ و میر و رشد جمعیت را نیز در بر می‌گیرد. در این مطالعه ۲۹۶۱۸ خانوار در مناطق روستایی و ۲۸۱۰۳ خانوار در مناطق شهری برگزیده شده‌اند (نهایتیان ۱۳۵۶). زنجان‌ی (۱۳۷۱) در مطالعه‌ای تحت عنوان تحول جمعیت ایران به بررسی شاخص‌های باروری در کل کشور و نیز استان‌های ۲۴گانه کشور می‌پردازد. در این مطالعه وی با روش‌های مختلف از جمله براس، آریگا و کودک به زن و نهایتاً یک روش تلفیقی به برآورد میزان‌های باروری در کل ایران و استان‌ها می‌پردازد.

علاوه بر مطالعات مذکور مطالعاتی نیز در حوزه انتقال باروری در سال‌های اخیر توسط عباسی‌شوازی و همکاران صورت گرفته است که نتایج آن عمدتاً در کتاب تحولات باروری در ایران (۲۰۰۹) منتشر شده

است. عباسی شوازی و همکاران در مطالعات خود بحث کاهش باروری در ایران و رسیدن آن به سطح زیرجانشینی، همگرایی رفتارهای باروری در ایران، و تحلیل بسترهای این کاهش پدیده‌ای را مورد توجه قرار داده‌اند. همچنین، برخی مطالعات اخیر در حوزه باروری به واکاوی تفاوت‌های قومی و همچنین بومی- مهاجر باروری در ایران پرداخته‌اند (صادقی ۱۳۸۳؛ عباسی شوازی و صادقی ۱۳۸۵؛ صادقی و عباسی شوازی ۲۰۱۱).

علاوه بر مبحث باروری، مطالعات مختلفی به بررسی مرگ و میر، روند تحولات و تعیین‌کننده‌های آن در ایران پرداخته‌اند (برای مثال، نهاپتیان و خزانه ۱۳۵۶؛ مجدآبادی و همکاران ۱۳۵۶؛ ملک افضلی و همکاران ۱۳۶۵؛ زنجانی و کوششی ۱۳۷۱؛ میرزایی و همکاران ۱۳۷۵؛ سرایی ۱۳۷۶؛ زنجانی و نورالهی ۱۳۷۹؛ صادقی ۱۳۸۱؛ نقوی ۱۳۷۹ و ۱۳۸۲؛ یوری و همکاران ۱۳۸۲؛ شریفی ۱۳۸۵؛ نقوی و جعفری ۱۳۸۶؛ عباسی شوازی و همکاران ۲۰۰۵؛ خسروی و همکاران ۲۰۰۷). این مطالعات به مستند کردن روند تحولات و گذار مرگ و میر در ایران، تغییر علل مرگ و همچنین تفاوت‌های اجتماعی مرگ و میر در ایران پرداخته‌اند.

در سال‌های اخیر چندین گزارش به بررسی وضعیت جمعیت ایران و چالش‌های پیش روی آن پرداخته‌اند؛ میرزایی و کاظمی‌پور (۱۳۸۷) در گزارش کشوری وضعیت جمعیت ایران بیان می‌کنند که رشد بالای جمعیتی ایران در دهه‌های گذشته و کاهش باروری دو دهه اخیر تغییرات اساسی را در ساختار سنی جمعیت کشور بوجود آورده است و تغییرات ساختار سنی جمعیت کشور، مسائل پیامدهای آن به عنوان مهمترین چالش توسعه‌ای حال حاضر ایران محسوب می‌شود. در حال حاضر هرم سنی جمعیت کشور حاکی از جوان بودن جمعیت دارد. برخوردار بودن از این نیروی جوان می‌تواند به عنوان یک فرصت و قابلیت در چرخه توسعه و عامل پیش برنده رشد اقتصادی قلمداد گردد. اما اگر تدبیر کارآمدی برای بهره‌گیری از این مؤلفه تأثیرگذار در تولید نباشد، مهمترین تهدیدی برای نظام اجتماعی محسوب می‌شود. با وجود مهار رشد جمعیت در یکی دو دهه اخیر، موج بزرگ متولدین دهه ۶۵-۱۳۵۵ (حدود ۱۵/۷ میلیون نفر) در دهه ۸۵-۱۳۷۵ در مقطع سنی ۲۹-۲۰ سال قرار خواهند گرفت که زمان اوج‌گیری مطالبات اجتماعی آنها است. در این سن افراد مهارت‌های اکتسابی خود را تکمیل کرده و غالباً خواهان ورود به بازار کار می‌باشند، می‌خواهند ازدواج کنند و نیاز به مسکن دارند. در گزارش دیگری، صادقی

(۱۳۹۰) ضمن مروری بر گذار جمعیتی ایران و مسیر رسیدن به جمعیت ۷۵ میلیونی، ساختار، رشد و توزیع این جمعیت را همراه با فرصت‌ها و چالش‌های نوظهور جمعیت و توسعه‌ای فراروی ایران ۷۵ میلیون نفری را برجسته می‌کند. این مطالعه به بررسی سه گذار مختلف اما بهم مرتبط جمعیتی ایران نظیر گذار در رشد جمعیت (گذار اول جمعیتی)، گذار در توزیع جمعیت (گذار شهری)، گذار در ساخت جمعیت (گذارهای ساختار سنی) می‌پردازد.

۱-۳- اهداف تحقیق

هدف اصلی: هدف اصلی از تحقیق حاضر، مطالعه و واکاوی روندهای گذشته، حال و آینده جمعیت و همچنین فرصت‌ها و چالش‌های ایجاد شده اخیر و آینده جمعیتی ایران می‌باشد. در این راستا، پویایی‌شناسی جمعیت ایران و پیش‌بینی تحولات آن تا سال ۱۴۳۰ هدف اصلی مطالعه می‌باشد. این مطالعه همچنین تحلیلی از چالش‌ها و فرصت‌های جمعیتی ایران ارائه خواهد کرد. در نهایت، یکسری نکات و پیشنهادات برای سیاست‌گذاری و مدیریت فرایندهای جدید جمعیتی کشور مطرح و بحث خواهد شد.

اهداف کاربردی طرح: بررسی و تحلیل وضعیت جمعیت کشور و رشد آن در گذشته و حال و آینده می‌تواند راهنمای سیاست‌گذاران برای هماهنگ کردن رشد اجتماعی و اقتصادی و بهداشتی با رشد جمعیت و ساختار آن باشد. یکی از اهداف کاربردی طرح ارائه یک سری نکات و پیشنهادات برای سیاست‌گذاری و مدیریت فرایندهای جدید جمعیتی کشور خواهد بود.

۱-۴- روش و داده‌ها

برای رسیدن به اهداف مذکور، طیف گسترده‌ای از داده‌های ملی در سطح فردی و انبوه مورد استفاده قرار گرفت. در واقع، در این مطالعه از "روش تحلیل ثانویه و اسنادی" استفاده شد. در روش تحلیل ثانویه یا تحلیل داده‌های ثانویه، به واکاوی و تحلیل ابعاد و اهداف تحقیق بر اساس داده‌های از قبل گردآوری شده توسط مراکز آماری (نظیر مرکز آمار ایران) می‌پردازیم. عمده‌ترین منابع داده‌ای مورد استفاده در این گزارش موارد زیر می‌باشند:

- نتایج سرشماری‌های جمعیتی کشور از ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰
- داده‌های خرد سرشماری ۱۳۸۵ (Micro-census data)
- داده‌های طرح بررسی ویژگی‌های اقتصادی و اجتماعی خانوار
- داده‌های DHS و سیمای مرگ و میر در ایران
- داده‌های وقایع حیاتی و آمارهای جمعیتی سازمان ثبت احوال کشور
- علاوه بر اینها، مطالعه حاضر از روش اسنادی و کتابخانه‌ای به بررسی برآوردهای جمعیتی سازمان ملل، مطالعات انجام گرفته در ایران به‌ویژه در حوزه باروری (نظیر طرح IFTS) بهره خواهد برد.
- همچنین برای پیش‌بینی و تحلیل وضعیت آینده جمعیت کشور از روش ترکیبی (مولفه‌ای-نسلی) استفاده خواهد شد و با مبنا قرار دادن جمعیت ایران و ساختار و ترکیب آن در سال ۱۳۹۰ و همچنین ارائه یک سری فرضیه‌ها و سناریوها به پیش‌بینی جمعیت ایران برای چهار دهه آینده (تا سال ۱۴۳۰) خواهیم پرداخت.

۱-۵- ساختار گزارش

گزارش پیش‌رو در ۱۱ فصل نگاشته شده است؛ فصل اول، که مقدمه گزارش است بطور خلاصه به بیان اهمیت و ضرورت پرداختن به فرایندها و مسائل جمعیتی، پرسش‌های تحقیق و اهداف طرح می‌پردازد. فصل دوم، تصویری از تحولات جمعیتی کشور در نیم قرن گذشته به لحاظ تعداد و رشد جمعیت را ترسیم خواهد کرد و همچنین ترکیب، تراکم و توزیع جغرافیایی جمعیت را به‌ویژه بر اساس نتایج سرشماری ۱۳۹۰ بررسی خواهد کرد.

در فصل سوم به بررسی گذار مرگ و میر، علل و همبسته‌های اجتماعی آن در ایران خواهیم پرداخت. فصل چهارم، ضمن مروری بر گذار باروری در ایران، به واکاوی برخی از ابعاد باروری افتراقی در ایران می‌پردازد و در نهایت با استفاده از تئوری‌ها و رویکردهای تبیین باروری به تحلیل گذار باروری در ایران و مکانیزم‌های رسیدن آن به زیر سطح جانشینی خواهد پرداخت. فصل پنجم گزارش، به بررسی زمان‌بندی ازدواج، نسبت‌های ازدواجی و تحولات آن در نیم قرن اخیر پرداخته، سپس با استفاده از

داده‌های سطح خرد سرشماری ۱۳۸۵ به تحلیل رفتار ازدواجی جوانان ۲۹-۱۵ ساله و عوامل اجتماعی و اقتصادی همبسته با آن می‌پردازد. در ادامه ایده‌ال‌های ازدواجی، مسئله ازدواج و عوامل مؤثر بر آن را در بین جوانان ایرانی ارائه خواهد شد. در نهایت روندها و سطوح طلاق و انحلال زناشویی مطرح و بررسی خواهد شد.

فصل ششم گزارش به ارائه اهمیت تحولات ساختار سنی در پویایی جمعیت و همچنین بررسی تغییرات ساختار سنی جمعیت ایران در فازهای مختلف گذار سنی می‌پردازد. در بستر تغییرات ساختار سنی جمعیت ابتدا فرصت جمعیت‌شناختی بی‌نظیری فراروی توسعه گشوده می‌شود که از آن به عنوان "پنجره جمعیتی" نام برده می‌شود، وضعیتی که در حال حاضر در ایران با آن مواجه هستیم. به همین دلیل، فصل هفتم گزارش به بررسی پنجره جمعیتی ایران، زمانبندی و طول مدت آن و همچنین پیامدهای آن برای رشد و توسعه اقتصادی کشور می‌پردازد.

فصل هشتم گزارش به بررسی گذار شهری در ایران و پویایی مهاجرت‌های داخلی در نیم قرن اخیر پرداخته، الگوها، روندها و تعیین‌کننده‌های آن را مورد بررسی قرار می‌دهد. فصل نهم گزارش، به بررسی مهاجرت بین‌المللی می‌پردازد. در این راستا، ابتدا تصویری از روند و تعداد مهاجران خارجی در ایران ارائه، سپس وضعیت جمعیت‌شناختی مهاجران خارجی (به‌ویژه مهاجران افغان) در ایران بررسی خواهد شد. در نهایت بطور خلاصه مروری بر روند و الگوهای مهاجرت از ایران به خارج از کشور خواهیم داشت.

فصل دهم، به پیش‌بینی تحولات جمعیت ایران برای چهار دهه بعدی (تا سال ۱۴۳۰) بر اساس نتایج سرشماری ۱۳۹۰ می‌پردازد. در این فصل بعد از ارائه سناریوهای مختلف پیش‌بینی، نتایج پیش‌بینی جمعیت، بلحاظ حجم، رشد و ساختار ارائه خواهد شد. در فصل یازدهم، که به نتیجه‌گیری و پیشنهادات سیاستی گزارش اختصاص دارد، به بیان فرصت‌ها و چالش‌های جمعیتی کشور به‌ویژه "فرصت پنجره جمعیتی" و "چالش باروری پایین" می‌پردازیم و در نهایت، یکسری نکات و پیشنهادات برای سیاست‌گذاری و مدیریت فرایندهای جدید جمعیتی کشور مطرح و ارائه خواهد شد.

فصل دوم

تغییرات حجم و رشد جمعیت ایران

در بستر گذار جمعیتی

۲-۱- مقدمه

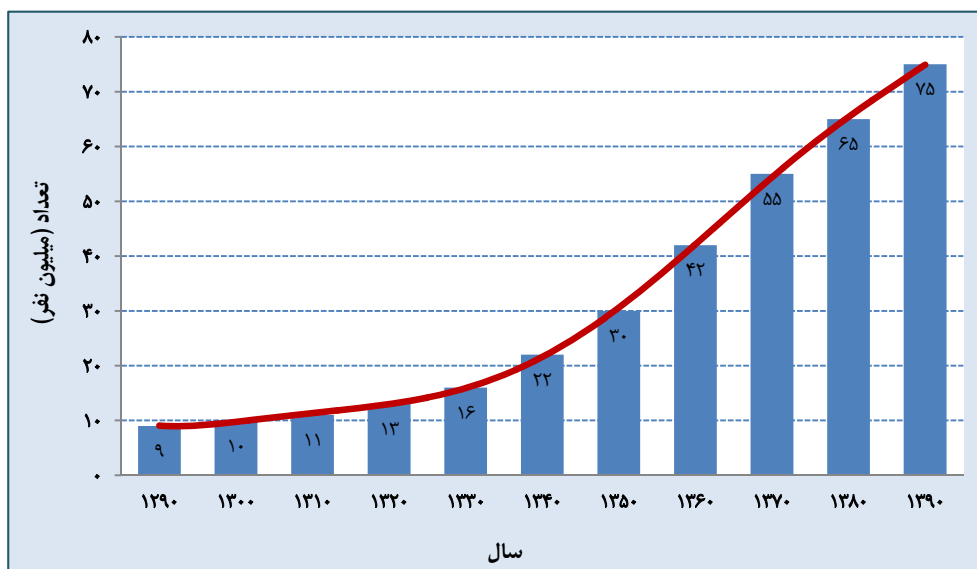
شناخت و آگاهی نسبت به تحولات و تغییرات جمعیتی، ویژگی‌ها و ابعاد آن دارای اهمیت و جایگاهی کلیدی در برنامه‌ریزی‌ها و سیاست‌گذاری‌های رفاهی - توسعه‌ای دارد. در این راستا، مطالعه و بررسی شاخص‌های جمعیتی و تحلیل تغییرات ساختاری و پویایی آن در گذشته، حال و آینده امری لازم و ضروری می‌باشد.

تعداد و میزان رشد جمعیت از شاخص‌های مهم تحلیل و توزیع جمعیت می‌باشند که کاربردهای مفید و مؤثری در برنامه‌ریزی‌ها و سیاست‌گذاری‌های اقتصادی و اجتماعی جامعه دارد. زیرا، اساس برنامه‌ریزی‌ها، دسترسی به آمار و ارقام جمعیتی و شناخت حدود تغییر و تحول جمعیتی آنهاست. در این فصل از گزارش، ابتدا تصویری از تحولات جمعیتی کشور در نیم قرن گذشته به لحاظ تعداد و رشد جمعیت ترسیم خواهد شد، سپس ترکیب، تراکم و توزیع جغرافیایی جمعیت کشور به‌ویژه بر اساس نتایج سرشماری ۱۳۹۰ بررسی می‌شود.

۲-۲- حجم و تعداد جمعیت

ایران هفدهمین کشور پرجمعیت جهان است. جمعیت این کشور در سال ۱۳۹۰ از مرز ۷۵ میلیون نفر عبور کرد. جمعیت ایران در آستانه قرن ۱۴ هجری شمسی حدود ۱۰ میلیون نفر بوده است (سرای، ۱۳۷۶). این تعداد جمعیت همانطور که نمودار ۱-۲ نشان می‌دهد در طول زمان روندی افزایشی داشته است. تعداد جمعیت در حدود ۴۰ سال طول کشید تا به دو برابر یعنی ۲۲ میلیون نفر در سال ۱۳۴۰ رسید. از این سال به بعد روند افزایشی جمعیت شتاب بیشتری به خود گرفت. بطوری که در فاصله نیم قرن حدود ۵۳ میلیون نفر به جمعیت کشور اضافه شد و طبق نتایج سرشماری ۱۳۹۰ جمعیت کشور به ۷۵ میلیون و ۱۴۹ هزار و ۶۶۹ نفر افزایش یافت.

شکل ۱-۲، روند تحولات جمعیت ایران در یک قرن اخیر، ۱۳۹۰-۱۲۹۰

منبع: پردازش بر اساس نتایج سرشماری‌های جمعیتی کشور ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰؛ و برآوردهای مرکز آمار ایران.

همانطور که جدول ۱-۲ نشان می‌دهد جمعیت کشور در فاصله سالهای ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰ حدود چهار برابر افزایش یافته است. بیشترین افزایش تعداد جمعیت مربوط به دوره ۱۳۵۵ تا ۱۳۶۵ بوده است. در این دوره جمعیت ایران افزایش ۴۶/۷ درصدی را تجربه کرده است. در دوره ۱۳۷۵ تا ۱۳۸۵ جمعیت ۱۰,۴ میلیون افزایش داشته است. به بیان دیگر ۱۷ درصد جمعیت طی این دوره افزایش داشته است. در دوره پنج ساله اخیر (۱۳۸۵-۹۰) جمعیت ۴,۶ میلیون نفر معادل ۶/۶ درصد افزایش یافته است.

جدول ۱-۲، تغییرات جمعیت ایران بر اساس سرشماری‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰

سال	جمعیت	تغییرات بین دوره‌ای جمعیت	
		مطلق	نسبی (%)
۱۳۳۵	۱۸۹۵۴۷۰۴	-	-
۱۳۴۵	۲۵۷۸۸۱۷۲۲	۶۸۳۴۰۱۸	۳۶,۱
۱۳۵۵	۳۳۷۰۸۷۴۴	۷۹۲۰۰۲۲	۳۰,۷
۱۳۶۵	۴۹۴۴۵۰۱۰	۱۵۷۳۶۲۶۶	۴۶,۷
۱۳۷۵	۶۰۰۵۵۴۸۸	۱۰۶۱۰۴۷۸	۲۱,۵
۱۳۸۵	۷۰۴۹۵۷۸۲	۱۰۴۴۰۲۹۴	۱۷,۴
۱۳۹۰	۷۵۱۴۹۶۶۹	۴۶۵۳۸۱۷	۶,۶

منبع: پردازش بر اساس نتایج سرشماری‌های جمعیتی کشور ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰. افزایش مطلق و نسبی جمعیت در تمام دوره‌ها به غیر از ۱۳۹۰ که ۵ ساله بوده، ۱۰ سال می‌باشد.

۲-۳- نرخ رشد جمعیت (مطلق و طبیعی)

سرعت و شتاب تحولات جمعیتی ایران در طول قرن اخیر را می‌توان بر اساس نرخ رشد جمعیت اندازه‌گیری کرد. در این زمینه رشد جمعیت به دو شکل رشد طبیعی جمعیت (از تفاوت موالید و مرگ و میر) و رشد مطلق جمعیت (رشد طبیعی همراه با رشد ناشی از مهاجرت) مطرح است که در زیر به بررسی روند تحولات آن می‌پردازیم.

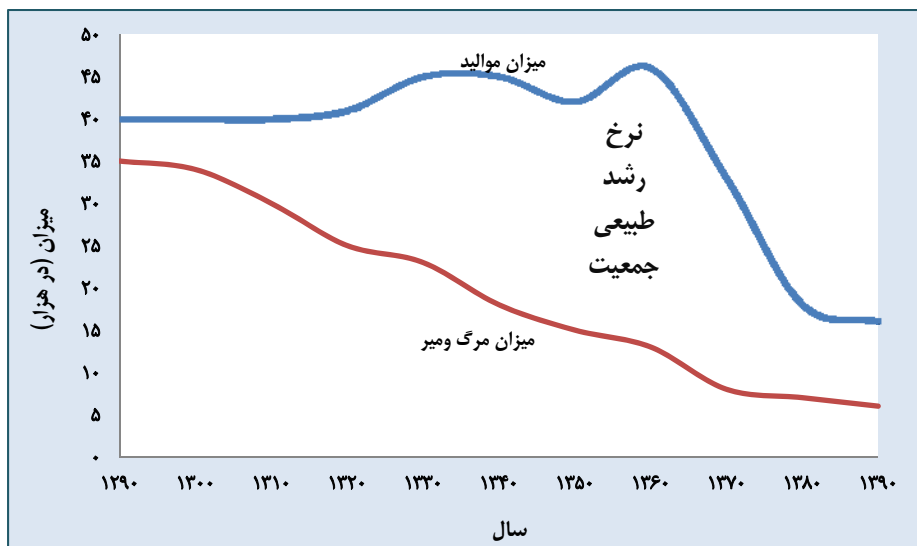
۲-۳-۱- رشد طبیعی جمعیت

تحولات رشد طبیعی جمعیت ایران در طول قرن اخیر را می‌توان در چارچوب مدل انتقال جمعیتی^۱ و فازهای مختلف آن نشان داد. انتقال جمعیتی به‌عنوان یک مدل تئوریکی به تبیین تحولات جمعیتی در طول زمان در قالب انتقالو گذار از میزان‌های بالای موالید و مرگ و میر به میزان‌های پایین موالید و مرگ و میر در بستر توسعه اقتصادی و اجتماعی جوامع می‌پردازد.

کاهش مرگ و میر، عامل اصلی تحولات جمعیتی ایران در قرن چهاردهم هجری شمسی بوده است. روند کاهش مرگ و میر در ایران از اوایل قرن اخیر شروع شد. میزان خام مرگ و میر در آغاز قرن حدود ۳۳ در هزار برآورده شده است (سرایی، ۱۳۷۶). این میزان در طول قرن حاضر و به‌ویژه از سال ۱۳۳۵ به بعد به تدریج کاهش یافته و به ۵/۶ در هزار در سال ۱۳۹۰ رسیده است.

1. Demographic Transition Model

شکل ۲-۲، تحولات رشد طبیعی جمعیت ایران در بستر گذار جمعیتی، ۱۳۹۰-۱۲۹۰

منبع: بر اساس برآوردهای امانی ۱۳۷۴؛ سرایی ۱۳۷۶؛ صندوق جمعیت سازمان ملل متحد ۲۰۰۰؛ مرکز آمار ایران ۱۳۸۰.

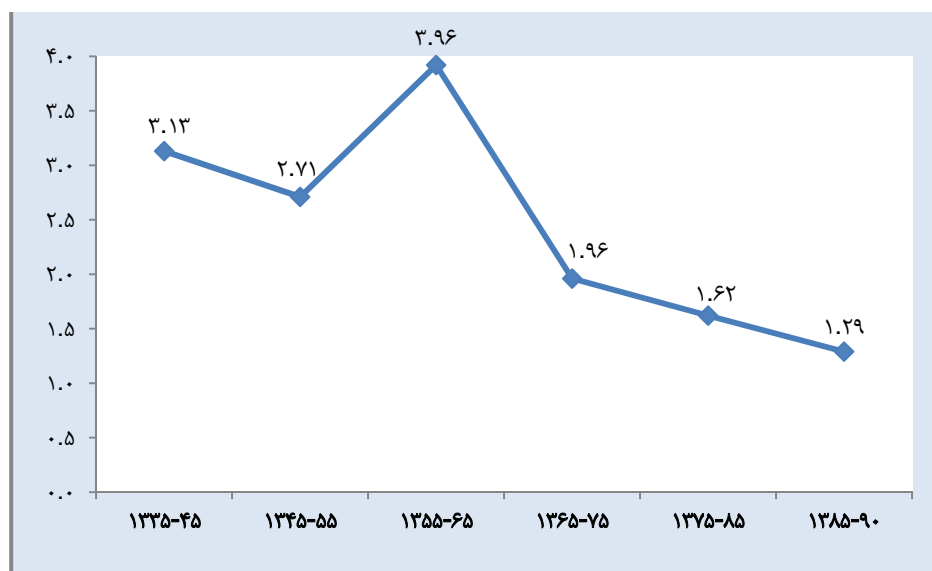
فاز دوم گذار جمعیتی با گذار باروری همراه است. کشور ایران در نیم قرن اخیر تحولات چشمگیری را در سطوح و الگوهای باروری تجربه کرده است؛ میزان موالید تا دهه ۱۳۳۰ نسبتاً ثابت و حدود ۴۰ در هزار بوده است. در دهه ۱۳۳۰ و ۱۳۴۰ این میزان افزایش یافته و به حدود ۴۴ در هزار رسید، اما از نیمه دوم دهه ۱۳۴۰ تا نیمه دهه ۱۳۵۰ با شروع و اجرای برنامه‌های تنظیم خانواده میزان موالید تاحدودی کاهش پیدا کرد. با وقوع انقلاب اسلامی میزان موالید برای مدت یک دهه افزایش یافت و به حدود ۴۵ در هزار رسید. اما از اواسط دهه ۱۳۶۰ همانطور که شکل ۲-۲ نشان می‌دهد میزان موالید با آهنگی پرشتاب کاهش یافته و در سال ۱۳۹۰ به ۱۸/۴ در هزار رسیده است (در سال ۱۳۹۰ تعداد متولدین ۱,۳۸۲,۲۲۹ نفر بوده که با توجه به رقم جمعیت کل ۷۵,۱۴۹,۶۶۹ نفر، میزان موالید ۱۸/۴ بدست می‌آید).

فاصله و تفاوت بین میزانهای موالید و مرگ و میر، "رشد طبیعی جمعیت" است. همانطور که در شکل ۲-۲ مشخص است، در مراحل آغازین و پایانی گذار جمعیتی، رشد جمعیت پایین می‌باشد و در مرحله گذار است که رشد جمعیت افزایش سریع و شتابان دارد. بالاترین نرخ رشد طبیعی جمعیت در دوره ۵۰ ساله ۱۳۲۰ تا ۱۳۷۰ به‌ویژه دهه ۱۳۵۵ تا ۱۳۶۵ بوده است. در سالهای اخیر به دلیل کاهش باروری نرخ رشد طبیعی جمعیت کاهش یافته و به حدود ۱/۳ درصد در سال رسیده است.

۲-۳-۲- رشد مطلق جمعیت

مسیر افزایش جمعیت ایران در قرن چهاردهم هجری شمسی از ۱۰ به ۷۵ میلیون نفر از سرعت و شتاب یکسانی برخوردار نبوده و به بیان دیگر نرخ رشد جمعیت با نوساناتی همراه بوده است. میزان رشد جمعیت در دوره ۱۲۹۰ تا ۱۳۰۰ پایین و در حدود ۰/۷ درصد بوده است، در دوره ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ نرخ رشد به بیش از دو برابر افزایش یافت و به حدود ۱/۵ درصد رسید. متوسط نرخ رشد سالانه جمعیت در دوره ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۵ رقمی بین ۲ تا ۲/۵ درصد بوده است (برآوردهای مرکز آمار ایران، ۱۳۸۰).

شکل ۲-۳، میزان رشد سالانه جمعیت ایران در فاصله بین سرشماری‌ها، ۱۳۳۵-۱۳۹۰

منبع: پردازش بر اساس نتایج سرشماری‌های جمعیتی کشور ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰.

بر اساس نتایج سرشماری‌های جمعیتی در دهه ۱۳۳۵-۱۳۴۵ جمعیت ایران با نرخ رشد سالانه ۳/۱ درصد افزایش یافت (البته رشد بالای این دوره ممکن است ناشی از کم شماری جمعیت در سرشماری ۱۳۳۵ باشد)، اما نرخ رشد جمعیت در دهه ۱۳۴۵-۵۵ به دلیل اعمال برنامه‌های تنظیم خانواده (FP) از سال ۱۳۴۶ نرخ رشد جمعیت به ۲/۷۱ درصد کاهش یافت. در دهه ۱۳۵۵-۶۵ نه تنها روند کاهشی نرخ رشد جمعیت متوقف شد، بلکه به بالاترین حد خود در طول تاریخ تحولات جمعیتی ایران یعنی رشد سالانه ۳/۹ درصد افزایش یافت (در این دوره ۳/۲ درصد رشد طبیعی و ۰/۷ درصد ناشی از ورود جمعیت قابل توجه مهاجر و پناهنده از عراق و افغانستان بوده است). از اینرو، در برنامه اول توسعه

اقتصادی و اجتماعی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۶۸-۷۲) تعدیل رشد جمعیت در دستور کار قرار گرفت و از سال ۱۳۶۸ به بعد برنامه تنظیم خانواده در ایران مجدداً به اجرا گذاشته شد و میزان رشد سالانه جمعیت به حدود ۲ درصد در دهه ۱۳۶۵-۱۳۷۵ و ۱/۶ درصد در دهه ۱۳۷۵-۱۳۸۵ کاهش یافت. کاهش در نرخ رشد جمعیت در سال‌های ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۰ تداوم یافته و به حدود ۱/۳ درصد کاهش یافته است.

جدول ۲-۲، متوسط درصد رشد سالیانه جمعیت استانهای کشور در طی سالهای ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۰

نام استان	کل کشور	مناطق شهری	مناطق روستایی
آذربایجان شرقی	۰,۶۶	۱,۴۳	-۰,۹۴
آذربایجان غربی	۱,۴۰	۲,۳۰	-۰,۰۱
اردبیل	۰,۳۳	۲,۲۳	-۲,۵۸
اصفهان	۱,۳۷	۲,۸۷	-۱,۳۰
البرز	۳,۰۴	۳,۴۶	-۰,۵۵
ایلام	۰,۴۳	۱,۵۰	-۱,۱۰
بوشهر	۳,۱۱	۴,۰۵	۱,۴۵
تهران	۱,۴۴	۱,۶۵	-۱,۱۰
چهارمحال و بختیاری	۰,۸۶	۳,۳۳	-۲,۱۱
خراسان جنوبی	۰,۸۱	۲,۵۸	-۱,۱۲
خراسان رضوی	۱,۴۰	۲,۴۹	-۱,۱۲
خراسان شمالی	۱,۳۵	۲,۶۳	۰,۲۳
خوزستان	۱,۱۷	۲,۲۹	-۱,۲۲
زنجان	۱,۰۴	۲,۵۶	-۱,۲۳
سمنان	۱,۳۷	۲,۰۰	-۰,۵۸
سیستان و بلوچستان	۱,۰۵	۰,۸۲	۱,۳۲
فارس	۱,۱۷	۳,۲۱	-۲,۲۲
قزوین	۱,۰۰	۲,۴۵	-۲,۴۴
قم	۱,۹۳	۲,۲۰	-۲,۶۰
کردستان	۰,۷۳	۲,۸۷	-۲,۷۷
کرمان	۲,۰۷	۱,۷۱	۲,۶۶
کرمانشاه	۰,۶۹	۱,۵۴	-۱,۰۶
کهگیلویه و بویراحمد	۰,۷۶	۲,۷۸	-۱,۲۰
گلستان	۱,۹۰	۲,۶۵	۱,۲۰
گیلان	۰,۶۲	۲,۹۳	-۲,۳۷
لرستان	۰,۴۴	۱,۰۷	-۰,۴۱
مازندران	۱,۰۲	۱,۶۰	۰,۳۴
مرکزی	۰,۹۱	۲,۳۱	-۲,۵۲
هرمزگان	۲,۳۷	۳,۵۸	۱,۲۱
همدان	۰,۶۴	۱,۱۹	-۰,۱۳
یزد	۱,۶۳	۲,۴۱	-۱,۶۶
کل کشور	۱,۲۹	۲,۱۴	-۰,۶۳

منبع: بر اساس گزیده نتایج سرشماری ۱۳۹۰.

بر اساس نتایج سرشماری ۱۳۹۰ در دوره پنج ساله ۹۰-۱۳۸۵ بیشترین متوسط رشد سالانه جمعیت به استان‌های بوشهر (۳/۱۱ درصد)، البرز (۳/۰۴ درصد)، هرمزگان (۲/۳۷ درصد)، کرمان (۲/۰۷ درصد)، و قم (۱/۹۳ درصد) تعلق داشته است. همچنین، در دوره پنج ساله ۹۰-۱۳۸۵ استانهای اردبیل (۰/۳۳ درصد)، ایلام (۰/۴۳ درصد)، لرستان (۰/۴۴ درصد)، گیلان (۰/۶۲ درصد)، و همدان (۰/۶۴ درصد) کمترین میزان رشد جمعیتی در این دوره زمانی داشته‌اند (گزیده نتایج سرشماری ۱۳۹۰، مرکز آمار ایران).

علاوه بر کل کشور، بررسی تغییرات جمعیت و رشد آن در مناطق شهری و روستایی اهمیت زیادی در برنامه‌ریزی‌ها دارد. در این زمینه همانطور که جدول ۲-۳ نشان می‌دهد جمعیت مناطق شهری از ۵/۹ میلیون نفر در سال ۱۳۳۵ به ۵۳/۶ میلیون نفر در سال ۱۳۹۰ افزایش یافته است، در همین دوره زمانی جمعیت مناطق روستایی از ۱۳ میلیون نفر به ۲۱/۵ میلیون نفر افزایش یافته است. تعداد جمعیت مناطق شهری کشور از سال ۱۳۶۵ به بعد نسبت به مناطق روستایی پیشی گرفته است. بیشترین میزان افزایش جمعیت هم در مناطق شهری و هم روستایی مربوط به دهه ۶۵-۱۳۵۵ بوده است.

جدول ۲-۳، تغییرات جمعیت شهری و روستایی ایران بر اساس سرشماری‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰

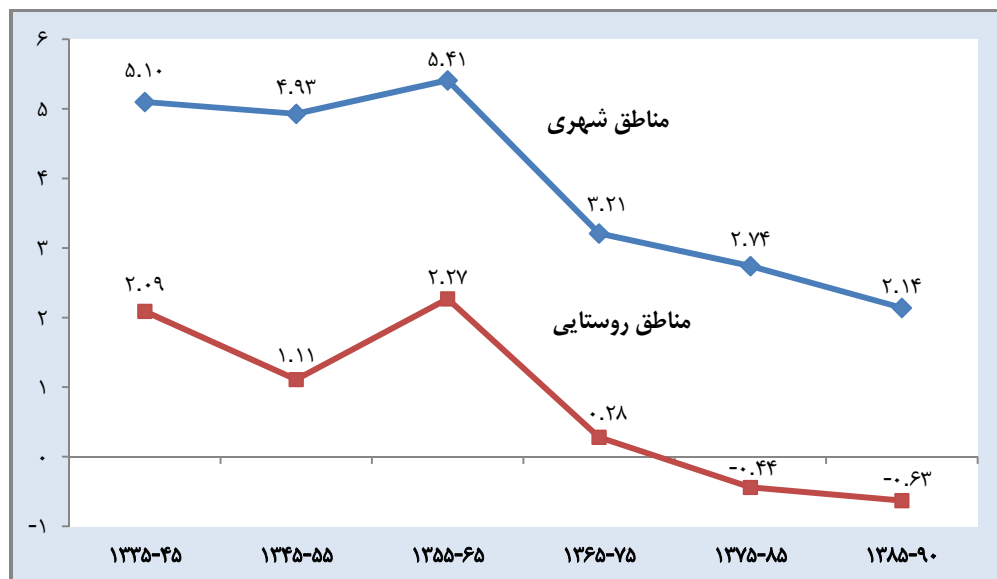
سال	جمعیت شهری		جمعیت روستایی	
	تعداد	افزایش بین دوره مطلق	تعداد	افزایش بین دوره نسبی
۱۳۳۵	۵۹۵۳۵۶۳	-	۱۳۰۰۱۱۴۱	-
۱۳۴۵	۹۷۹۴۲۴۶	۳۸۴۰۶۸۳	۱۵۹۹۴۴۷۶	۲۳,۰
۱۳۵۵	۱۵۸۵۴۶۸۰	۶۰۶۰۴۳۴	۱۷۸۵۴۰۶۴	۱۱,۶
۱۳۶۵	۲۶۸۴۴۵۶۱	۱۰۹۸۹۸۸۱	۲۲۶۰۰۴۴۹	۲۶,۶
۱۳۷۵	۳۶۸۱۷۷۸۹	۹۹۷۳۲۲۸	۲۳۲۳۷۶۹۹	۲,۸
۱۳۸۵	۴۸۲۵۹۹۶۴	۱۱۴۴۲۱۷۵	۲۲۲۳۵۸۱۸	-۴,۳
۱۳۹۰	۵۳۶۴۶۶۶۱	۵۳۸۶۶۹۷	۲۱۵۰۳۰۰۸	-۳,۳

منبع: پردازش بر اساس نتایج سرشماری‌های جمعیتی کشور ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰. افزایش مطلق و نسبی جمعیت در تمام دوره‌ها به غیر از ۱۳۹۰ که ۵ ساله بوده، ۱۰ سال می‌باشد.

از اینرو، در فاصله زمانی ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰ جمعیت مناطق شهری ایران ۹ برابر افزایش داشته است، این در حالی است که در همین مدت جمعیت مناطق روستایی ۱/۶ برابر افزایش یافته است. نکته قابل توجه

اینکه از سال ۱۳۷۵ به بعد جمعیت مناطق روستایی کشور روند کاهشی به خود گرفته است. این نکته را در نمودار رشد جمعیت می توان بخوبی مشاهده کرد (شکل ۲-۴).

شکل ۲-۴، تغییرات رشد جمعیت مناطق شهری و روستایی در فاصله بین سرشماری ها، ۱۳۳۵-۱۳۹۰

منبع: پردازش بر اساس نتایج سرشماری های جمعیتی کشور ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰.

در همه دوره های زمانی رشد جمعیت در مناطق شهری بطور قابل توجهی بیشتر از مناطق روستایی بوده است. همچنین در دو دهه اخیر مناطق روستایی به دلیل تبدیل شدن روستاهای پرجمعیت به شهر، مهاجرت، و ادغام روستاهای پیرامون شهرها به محدوده شهر رشد منفی داشته اند. نتایج سرشماری ۱۳۹۰ نشان می دهد که در پنج سال اخیر متوسط رشد جمعیت شهری کشور برابر با ۲/۱۴ درصد و متوسط رشد جمعیت نقاط روستایی ۰/۶۳- درصد بوده است.

همانطور که در جدول ۲-۲ مشاهده شد در دوره پنج ساله اخیر (۱۳۸۵-۹۰) مناطق شهری همه استانهای کشور دارای رشد مثبت جمعیتی بوده اند. در این میان بیشترین متوسط رشد سالانه جمعیت مناطق شهری کشور، به ترتیب، به استان های بوشهر (۴/۰۵ درصد)، هرمزگان (۳/۵۸ درصد)، البرز (۳/۴۶ درصد)، چهارمحال بختیاری (۳/۳۳ درصد)، و فارس (۳/۲۱ درصد) تعلق داشته است. در مقابل، مناطق شهری استانهای سیستان و بلوچستان (۰/۸۲ درصد)، لرستان (۱/۰۷ درصد)، همدان (۱/۱۹ درصد)، آذربایجان شرقی (۱/۴۳ درصد)، و ایلام (۱/۵۰ درصد)، به ترتیب، کمترین میزان رشد جمعیتی داشته اند.